

Оксана СЛІПУШКО
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

РУСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДУХОВНИЙ КОНТЕКСТ ДОБИ РАНЬОГО І ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті досліджується русько-польський духовний контекст доби Раннього і Високого Середньовіччя. Зроблено порівняльний аналіз релігійного і духовного контексту двох середньовічних літератур. Досліджуються особливості руських і польських проповідей, хронік, агіографічних творів.

Ключові слова: Раннє Середньовіччя, Високе Середньовіччя, руська середньовічна література, польська середньовічна література, хроніка, агіографія, проповідь.

In this article the Rus-Polish spiritual context of epochs of Early and High Medieval Ages is investigated. The comparative analysis of religious and spiritual context of these literatures is presented. The specific of Rus and Polish sermons, chronicles, agiographys is analyzing.

Key words: Early Medieval Ages, High Medieval Ages, Rus Medieval literature, Polish Medieval literature, sermons, chronicles, agiography.

W artykule przedstawiono rusko-polski kontekst duchowy okresu wczesnego i dojrzałego średniowiecza. Przeprowadzono analizę porównawczą kontekstu religijnego i duchowego dwu literatur średniowiecznych. Zbadano specyfikę ruskich i polskich kazań, kronik oraz utworów hagiograficznych.

Słowa kluczowe: wczesne średniowiecze, dojrzałe średniowiecze, średniowieczna literatura ruska, średniowieczna literatura polska, kronika, hagiografia, kazanie.

Доба Середньовіччя в історії людства, як і епохи античності та Відродження, має цивілізаційне значення. Вона вписує українську культуру, зокрема літературу, в європейський контекст. Середньовіччя як культурно-історична епоха в історії європейського письменства наступила після античності та завершилася з приходом Відродження (Ренесансу). Загалом вона тривала протягом III–XV ст. (в Україні – X–XV ст.). В історії європейського літературного Середньовіччя виокремлюють: темні віки (III–X ст.), Раннє Середньовіччя (X–XI ст.), Зріле Середньовіччя (XII–XIII ст.), Пізнє Середньовіччя (XIV–XV ст.). Ця періодизація з певними корективами застосовується в історії германських, кельтських, скандинавських, слов'янських літератур. Специфіка цих літератур полягає у тому, що античну спадщину вони сприймали опосередковано, через інші літератури, а прийняття християнства сприяло його синтезу з етнічними язичницькими духовними традиціями.

Спадщина Давнього Риму була засвоєна і використана трьома спадкоємцями. Зокрема, Візантією, країнами ісламського світу, Західною Європою. Відповідно мовний дискурс кожного спадкоємця визначався грецькою, арабською і латиною. У добу Середньовіччя визначальний вплив на Русь чинила Візантія, тому руське Середньовіччя найбільш наближене до візан-

тійського зразка. А Польща відразу підпала під вплив Західної Європи, увійшовши до її культурного простору. Водночас киеворуська і польська культури зазнали впливів ісламу та західної культури. Таким чином, візантійська, західна культури та іслам у добу Середньовіччя витворили багатогранну культурну систему, окремі складові якої мали власні неповторні риси і характеристики. Ці три складові активно взаємодіяли між собою, обмінюючись досвідом і традиціями. У результаті подальшого розвитку і розмежування політичних, культурних і духовних традицій Сходу і Заходу відбувся розкол християнства 1054 р. на православ'я і католицизм. Фактично церковний розкол став свідченням того, що Захід відокремився від ортодоксального Сходу. Але для всієї середньовічної культури – східної, західної, руської і польської – головною світоглядною рисою є християнська основа. Саме вона сприяла формуванню нових культурних і духовних традицій. Християнське вчення стало базою, на якій утверджувалася і розвивалася європейська середньовічна цивілізація. У контексті християнських цінностей усвідомлювали та пояснювали всі феномени реального життя, включаючи людину.

Киеворуська культура доби Середньовіччя формувалася як складова частина східнохристиянського культурного світу, в основі якого

лежало православ'я. Як наголошує Ю. Пелешенко, «ця греко-слов'янсько-східнороманська спільність спиралась на візантійську духовну спадщину й користувалась грецькою та створеною на її основі слов'янською писемністю. Утворилася своєрідна східнохристиянська металітература з власною системою стилів, жанрів та специфікою у функціонуванні. У свою чергу, православнослов'янські літератури, включаючи східнороманські, стадіально і структурно, досить чітко відрізнялися від візантійського письменства» [5, 4]. А польська середньовічна література ґрунтувалася на західній духовній основі, користувалась традиціями латиномовної літератури. Таким чином, вона увійшла до західнохристиянської металітератури, увібравши у себе специфіку її жанрів і стилів. Водночас вона виробила власну традицію, особливості якої визначалися усною народною творчістю, автентичним світоглядом давніх поляків-полян.

В історії русько-української літератури виділяємо добу Раннього Середньовіччя (XI – початок XII століть) і Високого Середньовіччя (XII – перша половина XIII століть). Ці періоди фактично накладаються на історію середньовічного польського письменства. У руській та польській літературах епохи Середньовіччя домінують релігійно-теоцентричні, метафізичні спрямування. Русько-польський духовний контекст доби Раннього і Високого Середньовіччя (X – перша половина XIII століть) формувався через систему зв'язків – політичних, економічних, культурних, релігійних. У цьому контексті творилася висока книжність.

Руська держава сформувалася раніше, ніж Польська, з огляду на ближче розташування до грецько-візантійської культури. Польська держава постала у другій половині X століття спочатку як князівство, потім – як королівство після об'єднання під династією Пястів західнослов'янських племен, зокрема полян. Поляки належать до західного племені полян. Для Русі це плем'я стало центральним у творенні держави, лягло в основу майбутньої української нації. Польща прийняла християнство 966 р. через Чехію, а Русь – 988 р. через Болгарію. Роль транзитних держав для обох культур була визначальною. В їхній первинній інтерпретації руська та польська культура отримували нову релігійну літературу, яка стала важливою складовою нових оригінальних книжностей. У перші століття християнства у Польщі церковна влада домінувала над світською, у Русі – навпаки. Тут світська влада

була визначальною, хоча авторитет церкви був колосальним. У Русі та Польщі церква сприяла формуванню державності. І хоч Русь-Україна визначилася з християнством у візантійсько-слов'янському обряді, а Польща у латинському, це не заважало розвитку стосунків, а навіть сприяло обміну досвідом, взаємному збагаченню. Дві держави єднали етнічна спорідненість і близькі династично-політичні зв'язки. Різниця релігійно-культурних сфер сприяла взаємовпливам, прагненням пізнати один одного.

Щодо політичної безпеки, то для Польщі найбільш стабільними і захищеними були кордони на межі з Київською і Галицько-Волинською державами. У часи племінної організації на Надсянні та Надбужжі існували Червенські міста та місто Перемишль. Володимир Великий із метою закріплення цих пунктів провів походи 981, 983, 993 рр. Також він заснував місто Володимир на Західній Волині. Знаковими стали походи Болеслава I Хороброго на Русь і Київ з метою допомогти своєму зятеві Святополку Володимировичу (1013, 1018 рр.). Походи Ярослава Мудрого на допомогу польському королеві Казимиру в 1041–1043 рр. та одруження Казимира з дочкою Ярослава Добронігою-Марією та сина Ярослава Ізяслава з сестрою Казимира Гертрудою стали важливими здобутками для дипломатії обох держав. Загалом в епоху Середньовіччя конфлікти між Руссю та Польщею були нечастим явищем. За часи існування Київської та Галицько-Волинської держав кордони з Польщею фактично не змінювалися. Між Руссю та Польщею існували постійні торговельні зв'язки, засвідчені археологічними знахідками. Починаючи з X століття, через Польщу проходив важливий торговельний шлях із Києва через Краків до Чехії й Регенсбурга (Баварія) та Шлезьк (Вроцлав). Через ці шляхи відбувався й активний обмін культурними надбаннями. Впливи візантійсько-київської архітектури спостерігаються у церковному будівництві Вроцлава та Шлезька з середини XII століття, романської – у західноукраїнських містах XI–XII століть. Церковнослов'янська мова використовувалася для поширення християнства на польських землях у X–XI століттях. Латинська мова під впливом Польщі й Угорщини почала прищеплюватися у Галицько-Волинській державі.

У добу Середньовіччя у русько-українського і польського народів відбувається зародження і становлення національних літератур. Для обох характерним є середньовічний алегоризм, опозиція між офіційною християнською літерату-

рою, що розвивалася, та усною народною творчістю. Середньовіччя для Русі та Польщі стало тим періодом, коли писемними пам'ятками було засвідчено присутність у християнському просторі двох нових культур і літератур. Обидві адаптували і творчо використовували культурний досвід Європи, поступово виходячи на творення нової власної традиції – християнської. Через обидві літератури проходить яскрава символіка меча і хреста, утверджуючи цими символами істинну християнську віру.

Європейський культурний простір XI–XII століть загалом характеризується романським стилем у культурі, зокрема літературі. Літературному романському стилеві притаманні такі риси, як символізм, домінування релігійних тем і сюжетів, сакральність, алегоричність, моралізаторство. Універсалізм середньовічної культури виявляється у поєднанні античних традицій зі східними та автентичними, які пропускалися через християнську традицію. Відбувається модифікація старих язичницьких форм, їх модернізація на основі християнської традиції. У руській та польській літературах визначальними є світська, релігійна та апокрифічна літератури.

Агіографія руської та польської літератур осмислювала універсальні європейські сюжети й тематику, але особливе значення мали місцеві патрони-святі. Так, у Русі це були святі Борис, Гліб, Ольга, Володимир, Феодосій та ін., у Польщі – святі Войцех, Станіслав, Кінг. У Польщі найранішим було «Житіє св. Войцеха» (X ст.). Риси аскетичного героя агіографічної літератури, зокрема прагнення до затвірництва, постів, молитов, покорі, терпіння, утримання від земних радощів, моральне удосконалення, стремління до здійснення чудес були характерними як для образу Войцеха, так і Бориса й Гліба. Специфікою польської середньовічної літератури є наявність так званої поетичної агіографії. Мається на увазі цикл «Латинських пісень на честь св. Станіслава» (XIII ст.). Пісні (гімни) циклу відтворюють фрагменти прозового «Житія св. Станіслава». На Русі були елементи поетичних житій. Так, на нашу думку, вони присутні у «Житті Федосія Печерського», написаному Нестором. Життя видатних діячів православної та католицької церков осмислювалися у контексті національних традицій і життя. Стійка і незмінна теоцентрична доктрина сприяла формуванню ідейно-естетичних взірців або стереотипів. Домінуючими у літературах є образи героя-аскета і героя-лицаря (у руській книжності це перш за все князь). Сакральний характер давніх пам'яток сприяв став-

ленню до книжності як до священної справи, займатися якою можуть лише обрані. Книжність творили, здебільшого, ченці та духовні особи, а також політичні діячі та проповідники.

Так, проповіді є тим жанром старих руської та польської літератур, де зафіксовано одні з перших зразків оригінального чи перекладного мистецтва. Проповідь увібрала традиції візантійської та західної високих літератур, а також виявила реакцію на потреби своєї держави. Так, урочиста проповідь XI століття Іларіона Київського «Слово про Закон і Благодать» стала державною декларацією Русі-України, в якій було проголошено ідею незалежності нової християнської держави, соборність її церкви, а також фактично вперше в європейській літературі поставлено проблему волі людської особистості, її право самій обирати собі істинну віру як шлях до Істини і Благодаті.

Середньовічна історіографія засвідчила синтетичність пам'яток, їх тісний зв'язок із літературою та історією. Середньовічні польські хроніки належали до епіки, використовуючи ритмічну та римовану мову. Руські літописи поєднали як жанри літописної повісті, розповіді, так і епічні уривки. У Польщі історіографічні твори писали латиною, у Русі – давньоруською мовою. У цьому суттєва різниця між двома літературами. Фактично Польща послідовно використовувала у своїй середньовічній книжності мову західної Європи. Тільки пізніше вона звертається до польської мови. Натомість Русь від самого початку мала дві літературні мови – старослов'янську та давньоруську. Руські власне релігійні тексти писали старослов'янською мовою, а пам'ятки, які поєднували релігійні та світські риси, творили давньоруською мовою – літературною мовою автохтонного населення. Таким чином, у мовному середньовічному дискурсі Русь відразу засвідчила своє прагнення творити власну традицію. Мовний чинник тут відіграв роль каталізатора цієї традиції, будучи виразником світогляду русичів, специфіки їхньої книжної традиції.

Комплекс польських історіографічних творів представлений світськими, церковними, монастирськими хроніками. Вони постали на основі так званих «рочників» – щорічників. Це не були суто художні твори, однак вони склали базу для творів синкретичного історико-літературного жанру – хронік. На Русі літописи поєднували риси всіх трьох, тобто світських, церковних, монастирських творів, будучи глибоко синтетичними працями, які могли творити на замовлення князя при церквах, соборах і монастирях. Так,

києворуську книжність творили у трьох головних осередках – книжники кола Ярослава Мудрого (книжники Софійського гуртка), книжники Києво-Печерського монастиря, книжники Видубицького монастиря. Відповідно до центру творення книжності визначали три, говорячи сучасною мовою, літературні школи, три літературні напрями. Представники першого, зокрема Іларіон, Григорій, Лука Жидята, Нестор, Данило Паломник, творили історіософську концепцію, поєднуючи інтереси державні та релігійні. Представники другого, як Никін (у минулому Іларіон), Феодосій Печерський, Нестор (належав до двох осередків), репрезентували суто монастирську ідеологічну концепцію в літературі. Завданням книжників Видубицького монастиря (Володимира Мономаха, Сильвестра, Мойсея) було утвердження в історії Русі державотворчої ролі роду Мономаховичів.

Особливість і неповторність руської літератури полягає у тому, що тільки на Русі, на відміну від Польщі та інших держав Європи, відбувся відхід від традиції, коли митрополита призначала патріарша чи папська столиця. Православний світ цілковито підпорядковувався Візантії, західний католицький простір перебував під абсолютною владою Папи Римського. На Русі ж двічі у цьому напрямку було зроблено революційний прорив. 1051 року Ярослав Мудрий після смерті грецького митрополита призначає на митрополичу кафедру в Києві русича, свого сподвижника й однодумця Іларіона, автора славнозвісного «Слова про Закон і Благодать». То був крок до утвердження незалежності руської церкви, а відтак – і політичної самостійності Руської держави. Таким своїм кроком великий київський князь проголосив на всю Європу: Русь – сильна і самодостатня християнська держава, яка має повне право на увесь спектр політичної, дипломатичної і церковної діяльності. З цією державою не можна не рахуватися. На жаль, після смерті Ярослава Мудрого 1054 року ця традиція була перервана і на Русь знову прибув митрополит-грек. Але традицію було започатковано. 1147 року великий київський князь Ізяслав Мстиславич всупереч Константинополю призначає на посаду митрополита русича Кліма Смолятича. Так було зроблено ще одну спробу до утвердження незалежності руської церкви. Власне, ця традиція врешті привела до утворення київської митрополії, що стала вагомим підвалиною незалежності Русі-України.

Незалежність Руської та Польської держав є головною метою руських і польських історіогра-

фічних творів. Вони ставили перед собою чітке завдання – уславити видатні постаті, вписати їх в історичний контекст. Для обох визначальне значення має утвердження сильної князівської влади, збереження державної єдності як запорука боротьби із зовнішніми загарбниками. Творення ідеальних образів правителів, воїнів, лицарів тут було визначальним. Так, найдавнішим у поляків був літопис-хроніка Галла Аноніма. Це був перший літописець у Польщі, який працював на межі XI–XII століть. Був ченцем, не поляком за походженням, належав до Ордену св. Бенедикта. Його твір є епічним за своїм характером, більше світським, ніж релігійним. Цей історіографічний твір – зразок лицарсько-придворної літератури. Його написано «задля слави й хвали князів та батьківщини». Більше хроніка схожа на художній, аніж історичний твір. Факти подано не завжди в історичній послідовності, дати майже відсутні, матеріал подано описово, живо, просто, вставлено різні повчання, листи, вірші, епілоги, пісні, діалоги. Автор використовує польську національну традицію про початки держави від міфічних часів до 1113 року, поєднуючи її з християнською традицією. У контексті глибокої моралістичності твору твориться образ Болеслава Хороброго як ідеального монарха, на зразок Карла Великого у Західній Європі. Хроніка складається із трьох книг, має рамкову композицію. До кожної книги написано віршові вступи. Загалом увесь текст характеризується високим піднесеним стилем. Оспівано діяння князів і королів, подано широку картину життя польського суспільства в X–XII ст.

На відміну від Польщі, у Русі книжну традицію починали русичі. Найдавніший літописний ізвод був створений у стінах Києво-Печерського монастиря ченцем Никоном (у минулому митрополит Іларіон). Цей ізвод ліг в основу літопису «Повість врем'яних літ», визначив його державницьке спрямування, глибокий християнський зміст і прагнення вписати Русь у світову сакральну історію. Іларіон, будучи русичем, утверджує патріотичне спрямування літопису, описом історії засвідчуючи своє власне вболівання за долю рідного народу. Такий патріотичний зміст міг бути витворений лише автором руського походження, а у хроніці Галла Аноніма відчувається прагнення автора дивитися на історичний процес очима стороннього об'єктивного спостерігача. Натомість Іларіон є сином свого народу, тому виголошує державні ідеї, близькі йому самому і його державі. Подібно до Галла Аноніма, Іларіон ставить собі

за мету пояснити, «звідки пішла Руська земля і хто тут перший почав княжити». У руському літописі так само міститься низка поетичних уривків, які у своїй більшості мають епічне фольклорне походження. Так, в епічному стилі написано воїнську повість про князя Святослава Хороброго, образ якого перегукується з образом Болеслава Хороброго. Обидва образи витворені у рамках середньовічного дискурсу «ідеальний правитель», але специфіка руського образу полягає у тому, що Святослав – язичник, він всіляко заперечував хрещення. І це врешті веде до його трагічної загибелі. Натомість єднують образи такі риси, як уміння захищати рідну землю, сміливість, воїнська честь, виконання лицарського кодексу. Це фактично традиційний образ середньовічного лицаря, покликано-го віддати своє життя за рідну землю.

Першим літописцем-поляком є магістр Вінцентій, діяльність якого припадає на межу XII–XIII століть. Його ще називають Кадлубеком. Автор «Польської хроніки» був краківським єпископом. Незважаючи на церковний сан, засвідчив у своєму творі тісний зв'язок християнської традиції з народною. Він писав на замовлення короля Казимира, тому політична заангажованість твору є безсумнівною. Відчувається у праці вплив античної літератури, зокрема на перших трьох книгах. Новаторством літописця є використання жанру літературного діалогу. Інформативними є рефлексії щодо історії, видатних осіб. Стилю твору притаманні алегоричність, етико-релігійна символіка, низка персоніфікованих образів. До тексту введено численні байки, вірші, параболи. Твір складається з чотирьох книг. Перші три написані у формі бесіди двох старців. Тут викладаються легендарні діяння поляків, давні історичні події у Польщі. Четверта книга присвячена сучасним йому подіям. Загалом літопис є композиційно пов'язаною розповіддю. На відміну від стилю Галла, стиль Кадлубека піднесений, розкішний, урочистий. Він гостро критикує сучасність, але ідеалізує минуле, замовчує про невдачі та поразки поляків у

давні часи, навіть зображує їхні фіктивні перемоги над Олександром Македонським і Юлієм Цезарем. Таким чином, протиставляється блискуче минуле єдиної держави сучасній авторові феодальній роздробленості Польщі.

І «Повість врем'яних літ», і Київський, і Галицько-Волинський літописи утверджували ідею єдності Русі. І в цьому визначальна спільність із польськими літописами. Ідея державності визначала спрямування середньовічної літератури. Хронологічно твору Вінцентія близький руський Київський літопис. Їх єдне орнаментальний стиль. На відміну від польського твору, руський текст містить яскраві воїнські повісті, зокрема про князя Ізяслава Мстиславича і похід Ігоря на половців. Слід наголосити, що жанр воїнської літописної повісті, у центрі якої князь-герой і державник, є специфічною рисою руської літератури. Ці моногероїчні твори репрезентують концепцію руського правителя, головна відмінність якого від західного полягає у тому, що його влада підтримана народом, а не лише церквою. Загалом пробудження почуття патріотизму, національної єдності, піднесення ідеї державності є визначальними для обох середньовічних літератур. У Русі та Польщі поява національного духовенства сприяла тому, що церква почала відігравати роль укріплення в народі почуття патріотизму та етнічної спільності. Також вагому роль тут відігравав розвиток національних літературних мов – давньоруської та польської.

Руська та польська середньовічні літератури репрезентують в історії своїх письменств процес зародження і становлення двох націй. Незважаючи на різний релігійний вектор – східний і західний, Русь і Польща постійно перебували у дипломатичних, політичних, культурних зв'язках. Вони активно обмінювалися художньо-естетичним досвідом, літературними цінностями. Книжні тексти обох літератур доби Середньовіччя утверджують ідеї християнства, патріотизму, державності, реалізуючи їх як у спільних, так і відмінних творчих контекстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Из польско-украинских отношений в Галиции. – СПб., 1907.
2. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном Крае. Политические сочинения. – Т. 1. – Москва, 1980.
3. Література. Теорія. Методологія. – Київ, 2006.
4. Michałowska T. Średniowiecze. – Warszawa, 2002.

5. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – Київ, 2004.

6. Оболевич В.Б. История польской литературы. – Ленинград, 1983.